

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Моця Катерина Олександрівна

УДК: [94:355.02] (477.75) «653»

**ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ТАВРИКИ НАПРИКІНЦІ
IV — НА ПОЧАТКУ XII СТ.**

07.00.01 — історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ — 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор,
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник відділу історії
середніх віків та раннього нового часу.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Івакін Гліб Юрійович,
Інститут археології НАН України,
заступник директора

кандидат історичних наук,
Филипчук Олександр Михайлович,
Чернівецький Національний університет
імені Юрія Федьковича,
асистент кафедри історії України.

Захист відбудеться __ вересня 2016 року об __ __ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «__» серпня 2016 р.

В. о. Вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О. С. Рубльов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена тим, що історія воєнного мистецтва ромеїв останнім часом викликає жваву цікавість серед вітчизняних та закордонних науковців. З'явилися спеціальні фундаментальні студії, присвячені воєнній організації, стратегії Візантійської імперії, а також роботи з фортифікації, організації армії, озброєння тощо. Однак, незважаючи на це, кількість досліджень з пропонованої проблематики, особливо стосовно регіональної специфіки та локальних проявів візантійської воєнної доктрини, зокрема в Північному Причорномор'ї та Криму, залишається обмеженою.

Дослідження воєнного мистецтва візантійської Таврики є вагомою складовою реконструкції системи життєдіяльності Імперії ромеїв, а тому становить значний інтерес у контексті висвітлення взаємовпливів «варварських» кочових степових культур і осілих грецьких колоній, зацікавлених щонайперше у вільному народногосподарчому просторі. Це відображає основний напрям зацікавленості центрів античної цивілізації у Тавриці — узбережжі, вздовж якого здійснювався каботаж, що вимагав посиленних засобів охорони від сусіднього варварського світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до наукових тем відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України: «Україна в політико-антропологічних вимірах середньовіччя — раннього нового часу», I квартал 2012 р. — IV квартал 2014 р., державний реєстраційний номер 0112U001186; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя — раннього нового часу», I квартал 2015 р. — IV квартал 2016 р., державний реєстраційний номер 0114U007375.

Мета дисертаційного дослідження полягає у висвітленні процесу адаптації воєнного мистецтва Візантії до особливостей Північного Причорномор'я наприкінці IV — на початку XII ст.

Для досягнення поставленої мети вирішувалися такі **завдання**:

- проаналізувати історіографію воєнного мистецтва Візантії в цілому, а також безпосередньо міст та фортець Північного Причорномор'я, що перебували під впливом імперії в зазначений період;
- з'ясувати сучасний стан джерельної бази щодо порушеної проблематики;
- визначити основні етапи візантійського воєнного будівництва в Тавриці;
- охарактеризувати принципи організації та функціонування системи інженерного захисту регіону;
- реконструювати призначення візантійських оборонних комплексів і гарнізонів;
- провести аналіз організації, юридичного стану, кількісного та етнічного складу військового угруповання Візантії у Криму;

- розглянути озброєння візантійських армійських угруповань у контексті кримської специфіки;
- простежити еволюцію воєнно-адміністративної системи у Криму;
- виокремити серед етнічного населення Таврики основну тактичну силу ромеїв у цьому регіоні.

Об'єктом дослідження є воєнне мистецтво Візантії на території Таврики за доби раннього – початку класичного середньовіччя.

Предметом дослідження є процес адаптації воєнного мистецтва Візантії до особливостей Північного Причорномор'я наприкінці IV — на початку XII ст.

Хронологічні рамки дисертації визначаються кінцем IV — початком XII ст. Нижня хронологічна межа пов'язана з 395 р., коли відбувся остаточний розподіл єдиної Римської держави на Західну та Східну, а Кримський півострів опинився у сфері інтересів Візантії. Верхня хронологічна межа позначена 1204 р., коли з утворенням Трапезундської імперії Візантія остаточно втратила свої позиції у Північному Причорномор'ї.

Географічні межі дослідження охоплюють узбережжя Криму та зону двох його гірських пасм від Балаклави до Феодосії — територію, на яку в середньовіччі поширювався вплив Візантії.

Методологічну основу дисертації склали принципи історизму, системності, об'єктивності. Відповідно до проблеми добирались і методи дослідження: діалектичний, порівняльний, проблемно-хронологічний, типологічний, метод історичної реконструкції тощо. Методологічна база дослідження формувалася з урахуванням специфіки проблеми, що зумовило використання низки як загальнонаукових, так і спеціальних методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше систематизовано й узагальнено відомості про воєнне мистецтво Візантії на території Північного Причорномор'я, зокрема:

— використано сучасну джерельну базу, чимале розширення якої в останні десятиріччя створило можливість поглиблення нашого уявлення щодо адаптаційних процесів воєнного мистецтва ромеїв до умов середньовічного Криму;

— охарактеризовано стратегічну мету та тактичні завдання візантійського оборонного будівництва;

— розкрито принципи організації та функціонування системи інженерного захисту в регіоні;

— визначені основні принципи та відмінності в організації оборони Південно-Західного Криму та Південного берега Криму;

— розглянуто озброєння візантійських армійських угруповань у контексті кримської специфіки;

— простежено еволюцію воєнно-адміністративної системи упродовж означеного періоду, а також основні завдання військових формувань.

Практичне значення отриманих результатів полягає в розширенні наукових знань про військову практику Візантії на українських теренах. Викладені в дисертації теоретичні положення можуть стати основою для

написання монографій та науково-популярних праць, під час підготовки спеціальних курсів лекцій.

Апробація висновків та результатів дослідження здійснена в ході наукових конференцій: «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». Міжнародні студентські наукові археологічні конференції (м. Чернігів, 2004 — 2007 рр.), «Причорномор'я, Крим, Русь в історії й культурі» (II Судацька міжнародна конференція 2004 р.), Міжнародна конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (КНУ, 17 — 18 травня 2007 р.)

Публікації. Основні положення дисертації відображено в десяти наукових публікаціях, шість із яких вміщені у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України.

Структура й обсяг дисертаційної роботи визначається її змістом, поставленою метою й завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел, літератури та додатків. Загальний обсяг рукопису становить 256 с., з них 175 с. основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено мету й наукові завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні рамки та територіальні межі, з'ясовано новизну та практичне значення роботи, простежено зв'язок із науковими програмами, надано відомості про апробацію одержаних результатів.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база та методика дослідження»**, що складається з трьох підрозділів, проаналізовано стан наукової розробки теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії, подано загальну характеристику джерельної бази та методологічної основи дисертації.

У підрозділі 1.1. *«Стан наукової розробки теми»* розглянуто історіографію теми від початку досліджень Кримського півострова (який припадає на XVIII ст.) до сьогодення. За майже три століття вивчення історії Таврики було написано велику кількість наукових і популярних робіт, узагальнювальних і конкретно-тематичних. Історію досліджень можна умовно розділити на кілька етапів. Перший період охоплює кінець XVIII — XIX ст. і пов'язаний з іменами С. Богуша-Сестренцевича, Б. Кьоне, П. Палласа, П. Кеппена, З. Аркаса, Ф. Дюбуа де Монпере, І. Мансветова, Д. Айналова, К. Келлера, Є. Паскаля. Напрацювання названих авторів мають за основу непідробну ерудованість та глибоке знання джерел. На жаль, недостатність фактичної інформації зумовила появу величезних похибок, як-от: міф про убогість і бідність середньовічного Херсону, панування хозарів на території півострова і втрату Візантією свого впливу на Таврійські міста та віддалені гарнізони, таврське походження кримських фортець, самоврядування Херсона тощо. До XIX ст. належить діяльність Одеської спілки історії та старожитностей, коли історичними об'єктами військового призначення у Криму цікавились переважно краєзнавці: А. Фабр, Г. Караулов, В. Кондаракі,

М. Сосногорова-Славіч. На початку ХХ ст. історіографічна традиція змінюється завдяки О. Бертє-Делагарду. У своїх студіях він керувався суто науковим, дуже критичним підходом до інтерпретації археологічних знахідок, серед яких його цікавили, насамперед, фортифікаційні споруди візантійського походження. Саме він дав першу наукову періодизацію фортифікаційним побудовам Херсона та Гірського Криму, яку, з деякими уточненнями, використовують і дотепер. Окрім нього, звернення до критично-наукового підходу в історіографії продемонстрували Ю. Кулаковський, Р. Лепер, М. Репніков, Ф. Шміт, В. Равдонікас, М. Ернст, В. Дьяков, П. Шульц, О. Лєсков. Найбільші вади їхніх робіт зумовлені недостатньо розробленою методикою археологічних розкопок, а також браком цілісної картини топографії пам'яток південно-західної частини півострова. Третій етап зміни історіографічних тенденцій почався після Другої світової війни. Для цього часу властиве поставлення глобальних питань. Окрім публікацій археологічних досліджень кримських середньовічних пам'яток, науковці звернулися до теоретизувань із приводу візантійського воєнного устрою загалом. Зокрема, відбулися видання «Історії воєнного мистецтва» Є. Разіна та П. Ростмістрова. Також на кінець цього етапу припадає дослідницька діяльність практикуючих археологів та істориків А. Якобсона, Д. Таліса, Є. Сурова, Г. Белова, М. Тиханової, О. Домбровського, Е. Соломонік, А. Романчук, Л. Фірсова, Є. Веймарна. У 80-х рр. ХХ ст. таврську теорію походження кримських фортифікаційних споруд змінює хозарська концепція, яку сформулював І. Баранов. До неї критично поставилися В. Драчук, В. Даниленко, В. Кутайсов, С. Крижицький і С. Сорочан. Четвертий, сучасний етап історіографії характеризується переглядом та конструктивною критикою необґрунтованих висновків попередників, науковим підходом, та виходом узагальнювальних студій, які призначені звести воєдино напрацьований фактичний матеріал з окремих питань і наново переглянути усталені концепції. Також існує тенденція до уважного перегляду музейних фондів та архівів із метою за можливості ліквідувати «білі плями», залишені неналежною фіксацією археологічних знахідок, що особливо траплялась в часи Першої та Другої світових війн. Цей період наукового вивчення насамперед пов'язаний з іменами таких дослідників, як С. Сорочан, В. Зубар, О. Герцен, О. Айбабін, І. Храпунов, О. Вус, болгарських дослідників Г. Баранова, В. Йотова та інших.

Підсумовуючи вищесказане, наголосимо: незважаючи на те, що історія Криму та Візантійської імперії цікавить дослідників упродовж значного періоду, воєнне мистецтво Кримської Таврики до цього часу висвітлено доволі фрагментарно й ніколи не становило предмет окремого узагальнюючого дослідження.

Джерельна база включає в себе писемні (візантійські воєнні трактати, літописи, літературні пам'ятки давніх іноземних авторів), наративні, зображальні, епіграфічні, сфрагістичні та археологічні джерела.

Еволюція візантійського воєнного мистецтва в Тавриці відображена у творах середньовічних авторів — Прокопія Кесарійського, Іоанна Малали, Феофана, патріарха Никифора, імператора Костянтина Багрянородного, у житті

св. Іоанна Готського, у листах хозарського царя Йосифа, Кембрідзького Аноніма, творах францисканського монаха Вільгельма де Рубрука, арабського історика Абу-ль-Фіди, візантійського ієромонаха Матвія, польського дипломата Мартина Броневського, турецького мандрівника Евлії Челебі.

Велике значення для дисертаційного дослідження мають студії військових теоретиків. Вони становлять особливу, досить специфічну категорію історичних пам'яток, які відображають рівень воєнної організації імперії в певний історичний період. Специфіка таких джерел полягає у традиційному запозиченні від попередніх авторів, водночас свідчення, що наводились у трактаті, набували більшої ваги, якщо мали посилання на «прадавніх».

Слід зазначити: більшість наративних джерел надають лише фрагментарні відомості про військову справу візантійської Таврики. Саме тому великого значення набувають інші різновиди джерел: епіграфічні, сфрагістичні, нумізматичні, які дозволяють доповнити, підтвердити чи скорегувати відомості історичних трактатів.

Написи про побудову або відновлення оборонних стін та споруд воєнної спрямованості (преторія), знайдені під час розкопок Херсонеса та Мангупа, свідчать про характер взаємин цих міст із візантійською центральною владою та перебування тут візантійських урядовців.

Посилення уваги візантійського уряду до Таврики в VI — першій половині VII ст. фіксують регулярні знахідки молівдовулів — печаток, якими скріплювалися імператорські укази, що надходили від центральної влади Ромейської держави. Хоча самі грамоти не збереглися, кількість молівдовулів того чи іншого імператора говорить сама за себе й дозволяє підтвердити свідчення наративних джерел.

Про можливе використання Карантинної бухти сучасного Севастополя як бази чорноморського флоту візантійців свідчать знахідки молівдовулів топотіріта (воєначальника) імператорського флоту Адріана та візантійських друнгаріїв (морських командирів). Знахідки з дна Карантинної бухти молівдовулів стратигів Сицилії, Еллади та Фессалоніки свідчать про періодичне перегруповання сухопутних військ Візантії, ротацію їхнього складу, яка здійснювалася кораблями флоту.

Нумізматичні джерела є засобом більш чіткого датування пам'яток воєнного призначення. Так, добудова вежі Зенона чітко датується монетою Юстиніана I (527 — 565 pp.), що була знайдена в будівельному розчині. Тим же часом золотими монетами датується й руйнування фортеці федератів поблизу с. Ілліч.

Знахідки монет імператорів Феодосія I (379 — 395 pp.), Валентиніана II (375 — 392 pp.) та Феодосія II (408 — 450 pp.) на Мангупі та в ранньосередньовічних поселеннях Південно-Західного Криму підтверджують повідомлення Прокопія Кесарійського про перебування кримських готів на військовій службі та доповнюють локалізації «країни Дорі».

Загалом, джерельна база визначеної теми доволі репрезентативна й дозволяє вирішити поставлені в дослідженні завдання.

Теоретико-методологічною основою дослідження є принципи історизму та наукової об'єктивності. Застосовано також спеціальні історичні методи. Зокрема, авторка використала аналітично-реконструктивний метод, оскільки даних письмових джерел, які б стосувалися безпосередньо Таврики, обмаль, а ті, що є — вкрай скупі й неповні. Тому на передній план виступають археологічні рештки, використання яких дозволяє створити об'ємну реконструкцію життя Кримського регіону в середньовічну добу, значну частину якого займали воєнні аспекти. Важливе місце посідає метод зіставлення даних епіграфічних, сфрагістичних, нарративних, нумізматичних джерел, результатів археологічних досліджень, тому що проблематика роботи вимагає верифікації свідчень писемних джерел. Окрім того, застосовувався метод системного аналізу, за допомогою якого з'ясовано такі питання, як причини підвищеної уваги уряду Візантії до Кримського півострова, особливості візантійського військового будівництва на узбережжі Чорного моря й у Кримських горах та його результати. Метод синтезу — руху від простого до складного — знайшов широке застосування у роботі. Зокрема, знахідки вістер стріл та частин композитних луків дозволили відтворити складову бойової тактики оборони таврійських гірських кордонів від нападу ворога — навісну стрільбу, нав'язування вибору місця бою, нівелювання переваги важко озброєного супротивника за цих умов.

Для повного досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використовувались: метод контент-аналізу, завдяки якому здійснювалось опрацювання доступного масиву джерел; порівняльно-історичний метод, що дозволив, на основі порівнянь головних принципів фортифікаційного будівництва у Візантійській імперії, досить об'ємно представлених, як у писемній традиції, так і в археологічному матеріалі, визначити суто місцеву, Кримську специфіку окремих елементів воєнного будівництва; метод абстрагування сприяв виокремленню головних подій і явищ, які тим чи іншим чином впливали або могли вплинути на еволюцію воєнного мистецтва Таврики; методи групування та типологізації дозволили плідно опрацювати археологічний доробок решток озброєння, що були віднайдені на Кримському півострові, а через те — й окреслити етнічний, соціальний та культурний склад армійських угруповань, зокрема, воїнів-федератів, які мали офіційний статус союзників Імперії ромеїв.

У другому розділі — **«Фортифікація»** — розглянуто фортифікаційні особливості пам'яток оборонної архітектури Криму, основні напрями оборонної політики Візантії в регіоні та висвітлено питання його військово-інженерного забезпечення. Підрозділ 2.1. *«Херсонес Таврійський — головний форпост імперії в Північному Причорномор'ї»* присвячено аналізу оборонних споруд середньовічного Херсону. У підрозділі 2.1.1. *«Південно-східна ділянка оборони міста»* приділяється увага найбільш дослідженій і, відтак, інформативній ділянці оборонних стін та будівель воєнного призначення. До особливостей міста належить протейхізма (гр. *πρωτεύχισμα*) — передова стіна. На куртинах 16—19 біля вежі Зенона протейхізма мала ворота, які перебували під захистом цієї вежі. Щоб дістатися до міських воріт, ворогу доводилося йти

періболом під подвійними ударами зі стін. Водночас правий, незахищений щитом бік воїнів підпадав під головні удари з боку оборонців, що розташовувалися на бойовій стіні і вежах. Окрім того, у перібол — простір, який утворювався між передовою та основною стінами, на час облоги можна було загнати худобу жителів хори — сільської околиці Херсона, вельми розгалуженої. У ньому ж поселялися околицьні жителі, як в Аттиці в періболі між Довгими стінами під час Пелопонесської війни. Вежа Зенона є найпотужнішою в Херсоні. Каменемети і стріломети, що били з вежі, мали сектор обстрілу до двох — двох із половиною стадій. Її максимальна висота — 23 м, а остання перебудова датується VIII—IX ст., коли вона була обнесеної черговим кільцем потовщення. Вартовий міг потрапити на передову стіну прямо з вежі по перекидному містку.

Підрозділ 2.1.2. *«Північно-західна лінія фортифікаційної забудови»* охоплює менш досліджену лінію оборонних стін Херсона. У V—VI ст. міська територія тут була збільшена на невелику площу. Тільки у IX—X ст. завдяки спорудженню 3 і 4-их куртин, до міської території була приєднана чимала площа. На цій ділянці також невиразні сліди передової огорожі — протейхізми.

Можна констатувати, що Херсон, безсумнівно, належав до сфери інтересів Візантійської імперії упродовж усього періоду свого існування. Масштабні перебудови його веж та куртин, розширення території, постійне проведення ремонтних робіт — все це вказує на високий для свого часу рівень економіки міста, а численні знахідки написів та печаток імперських чиновників — на присутність ромейської адміністрації. На Кримському півострові Херсон був найбільш укріпленим містом, яке трансливало культуру та політику Візантії на решту території Таврики.

Підрозділ 2.2. *«Клейсури Таврики як головний елемент оборонної стратегії Візантії у Криму»* розкриває питання оборонних споруд, які обороняли гірські проходи й називались «клейсурами» (κλεισούρα). Їх описував Прокопій Кесарійський, називаючи «довгими стінами», які імператор побудував для захисту своїх союзників у Тавриці. Залишки таких «довгих стін» були досліджені В. Сидоренком в ущелині Каралез у Бахчисарайському районі на північ від Мангуп-Кале та В. Мицом в ущелині Текме-Таш, поблизу середньовічного городища Ескі-Кермен. Існування ще однієї клейсури, яка перегороджувала каньйон річки Качі, засвідчує гравюра початку XIX ст., опублікована Т. Фадеевою. Розміщувалась «довга стіна» в районі сучасного с. Передущельне. Основним призначенням цієї стіни був захист візантійських еспондів, які мешкали в качинській долині. Про цю клейсуру згадував і Евлія Челебі, підтверджуючи таким чином її достовірність, а це в даному контексті має суттєве значення, адже, на жаль, жодна з вищеозначених стін не збереглася. Теоретично, можна припустити, що клейсури існували в кожній великій ущелині — як-от одна з найбільших гірських долин Криму — Бельбекський каньйон.

Клейсури гірської Таврики та їхні гарнізони виконували подвійне завдання — на тактичному і стратегічному рівнях. Тактичним призначенням клейсур були: місцева оборона, утримання кочовиків на відстані, захист

«країни Дорі». Стратегічним призначенням «довгих стін», насамперед, була охорона важливих шляхів, які вели зі степів у гавані узбережжя, та прикриття дальніх підступів до головних осередків Візантії у Причорномор'ї, передусім, Херсона. Така організація оборони зарекомендувала себе ще з часів Римської імперії й успішно була використана і в середньовічному Криму.

Підрозділ 2.3 «Печерні міста». Візантійські оборонні комплекси споруджувалися на пласких плато, якими багаті кримські гори. Такі фортеці вирізняються продуманою фортифікацією, яка синтезувала в собі канони антично-візантійської забудови та максимальне використання природного чинника: крутих схилів останців, прямовисних урвищ тощо. Оборонні споруди здебільшого лише доповнювали природні умови. Окрім того, фортеці слугували не тільки для дислокації військ та контролю за шляхами, але і для захисту мирного населення, накопичення і зберігання запасів продовольства. До печерних міст традиційно відносять Ескі-Кермен, Мангуп, Каламіту, Баклу й Тепе-Кермен; щодо хронології існування останнього досі немає усталеної думки.

Важливість Каламіти полягала в її близькості до Херсону, а гарнізон, що перебував там, контролював сухопутні та морські шляхи до цього міста.

Серед інших печерних міст Мангуп та Ескі-Кермен виділяються значними розмірами. Дивлячись на військово-топографічну, тактичну, архітектурну та воєнну складову пам'ятки, можна дійти висновку, що вони були одними з найкращих фортець свого часу. Окрім того, найімовірніше, саме на Мангупі розміщувалася головна фортеця «країни Дорі» — Дорос.

За 5 км на північний схід від Мангупа в каньйоні річки Бельбек, на вершині скельного мису Куле-Бурун знаходяться руїни Сюйренського укріплення. Це укріплення панувало над урочищем Хор-Хор, скельними мисами Ай-Тодор, Дженіче-Бурун, Тапчан-Кая, гірським проходом «Бельбекські ворота». Головна ж його привабливість у воєнному плані — це можливість гарнізону здійснювати постійний візуальний контроль за ситуацією у кримських степах.

У 2,5 км на північний схід від сучасного с. Скалисте між річками Альма й Бодрак, на нижній терасі двоярусної гори розташовувалося середньовічне укріплення Бакла. Укріплення, винесене якнайдалі вглиб ворожої території, мало до останнього залишатися непомітним. Саме цим тактичним принципом і керувалися будівельники, маскуючи об'єкт у складках місцевості. У невеликому укріпленні, імовірно, базувався невеликий мобільний загін.

Підрозділ 2.4. «Приморські фортеці». Для забезпечення постійного зв'язку між Боспором і Херсоном — найбільшими й найголовнішими центрами поширення впливу Імперії в Тавриці — та задля оборони найбільш складної ділянки для каботажного мореплавства — узбережжя між сучасними Балаклавою та Феодосією, візантійській адміністрації необхідно було створити кілька корабельних стоянок, у місцях, де кораблям буде найзручніше зупинятися на ночівлю. Крім того, ці стоянки мали забезпечувати ремонт, тимчасове зберігання вантажу, надавати відпочинок екіпажу. Для реалізації цих завдань було створено низку приморських фортець, що будувалися на скелях і

пагорбах, звідки добре простежувались основні перевали Головної гряди Кримських гір (Ескі-Богаз, Ангар-Богаз, Кебіт-Богаз, Курбет-Дере-Богаз). З часом тут же були прокладені шляхи, що вели вглиб півострова. Невелика відстань між опорними пунктами дозволяла в разі небезпеки подати сигнал вогнем чи димом в обох напрямках — сухопутному й морському. Такі невеликі укріплення, розташовані на висотах, візантійці називали фруріями.

Серед таких укріплень — Алустон і в Горзувітах, про які згадував Прокопій Кесарійський. Проте, двох укріплень для охорони південного узбережжя було явно недостатньо. Тому активно будувалися додаткові захищені портові пункти з обладнаними якірними стоянками та місцями відпочинку екіпажів. Одним із таких пунктів стала Сугдея (від аланського *suǰdæg* — «священний»). Анонімний автор XIII ст. стверджував, що укріплене поселення на місці Судака існувало з 5720 р. від створення світу, тобто з 212 р. н.е.

Цілком можливо, що невеликі воєнно-споглядові пункти були розміщені уздовж всього узбережжя Північного Причорномор'я. Спростувати чи підтвердити цей логічний висновок зможуть подальші археологічні дослідження.

У середньовіччі на території Кримського півострова відбувався процес військово-інженерного забезпечення зовнішньополітичних акцій Візантії. Такими акціями зонайперше слід вважати підпорядкування Херсона східно-римській адміністрації на рубежі IV — V ст., посилення інженерного захисту Херсона й постійний ремонт і догляд за його оборонними спорудами, вдосконалення їх за найновітнішими розробками фортифікаційного будівництва середньовіччя. У такий спосіб, завдяки послідовній політиці Візантійської імперії, Херсон було перетворено в добре обладнаний в інженерному плані головний форпост імперії в Північному Причорномор'ї.

Другим напрямом інженерної практики Візантії було укріплення гірських проходів так званими «довгими стінами» — клейсурами.

Третьою акцією слід вважати створення системи фортець на південному узбережжі півострова, завдяки чому було взято під контроль морське сполучення між Херсоном і Боспором — іншим великим містом, підпорядкованим Візантією; забезпечено стоянку та ремонт кораблів, а також захист їхніх екіпажів і вантажів. Вибір місця розташування приморських фортифікацій був настільки вдалим, що деякі з них функціонують і досі.

І четвертим напрямом укріплення північного кордону Імперії стало заснування контрольних-споглядових пунктів у гірському Криму. Ці пункти могли слугувати і для бойових дій і для оборони мирного населення, де на випадок війни було можливо сховатися із сім'ями, крамом і худобою. Цими опорними пунктами було досягнуто трьох цілей: захисту федератив-союзників імперії, постійного контролю за степовою зоною — місцем дислокації кочових племен, з боку яких частіше всього й надходила загроза нападу; а також підтвердження належності території Таврики до сфери впливу візантійської імперії.

Такими добре спланованими акціями Візантійська адміністрація домоглася укріплення своїх позицій на Кримському півострові від VI до, принаймні, XII ст., включно. І хоча Таврика ніколи не була державою, однак серед візантійських провінцій вона займала достойну й не останню позицію.

У третьому розділі — **«Озброєння візантійських військ та їх союзників»** — шляхом порівняння свідчень письмових джерел та археологічних знахідок у Північному Причорномор'ї визначається озброєння військових сил Кримського півострова. Підрозділ 3.1. *«Зброя ближнього бою»* висвітлює різновиди озброєння, що використовувались у Тавриці в умовах контактного бою. Меч у Візантійській імперії вважався другим після луку з важкості засвоєння прийомів бою. Проте візантійська армія тим і відрізнялася від своїх сучасників, що озброєння в одному підрозділі не було одноманітним. Солдати були озброєні з урахуванням їхніх реальних можливостей та потреб найкращого використання особистого складу й умов бою. Тому піхотинцю рекомендувалося мати з собою й поясний меч і секіру й навіть залізні палиці на вибір. Окрім коротких мечів, довгих обоюдогострих прямих мечів «сарматського типу», є свідчення, що у Криму також використовували парамірії — вигнуті клинки типу шаблі або палаша, традиційно рекомендовані вершникам-катафрактаріям. Кинджали складно класифікувати — їх можна віднести як до довгих ножів, так і до коротких мечей. Сокири та ножі дуже важко інтерпретуються як середньовічна бойова зброя, але на користь їхнього використання можна навести візантійські військові настанови. Спис сам по собі був й оборонною й наступальною зброєю. Цікава різноманітність форм знайдених наконечників списів. З них виділяється мечеподібна (подібні списи відомі у Східній Литві з кінця V по VII ст.), ланцетоподібна, листовидна, піковидна. Звідси видна різноманітність і незаангажованість озброєння жителів Таврики в середньовічний час. Щити були основною оборонною зброєю не тільки ближнього, але й дальнього бою. Дерево та шкіра не зберігаються в умовах кримського ґрунту, проте знахідки умбонів та накладок свідчать, що тут широко використовувалися щити овальної або ж круглої форми.

Достеменно невідомо, були в Тавриці формування катафрактаріїв, чи ні. З одного боку, знахідки довгих мечей, що носилися на портупеї, і відоме в історіографії уміння сарматів (а згодом і аланів) як вершників, може свідчити на користь такої версії. З іншого боку, гірська місцевість явно не сприяла важкоозброєній лінійній кінноті. На нашу думку, у Тавриці міг існувати різновид прокураторів — окремий загін вершників, який виконував функції легкої кавалерії. Проте така кавалерія легка саме за своїми функціями у бою, але згідно зі своєю зброєю, вона — важко озброєна. Вершники були захищені шоломом і панциром, як зброєю ближнього бою мали мечі й палиці. Така мобільна одиниця була незамінна в умовах пересіченої місцевості, таких як рельєф прибережної та гірської зони Кримського півострова.

Підрозділ 3.2. *«Метальна артилерія та метальна зброя»*. У більшості фортець Гірського Криму передбачені спеціальні майданчики для ведення обстрілу ворогів на висотах. У приморських містах, як-от Херсон, розташованих на більш рівній місцевості, передбачено використання веж та

деяких ділянок куртин для розміщення великої артилерійської техніки. Окрім даних фортифікації, про використання таких машин свідчать знахідки снарядів, які ті метали.

Основною тактичною зброєю захисників Таврійських рубежів міг бути тільки композитний «гунський» лук зі зворотним вигином. Такі в Тавриці використовувались, про що свідчать знахідки кістяних накладок у численних похованнях від IV до XII ст. включно. Одного разу потрапивши на терени Криму, композитний лук залишався затребуваним довгий час. Цьому мала сприяти, окрім інших чинників, і топографія регіону. Таврика була важкою для проходження великого війська (особливо, її гірська частина), будь-які нападники неодмінно розпорошилися би у вузьких ущелинах і проходах пасм кримських гір, зручних для засідок і навісної стрільби. У таких умовах лучники, які б розмістились у засідках на схилах, мали б низку вирішальних переваг. Щонайперше, це сила тяжіння, по-друге — беззмістовність використання важкої кінноти, яка б не могла піднятися сипучими схилами, по-третє, сили, які розміщуються на висоті, завжди можуть обирати для себе варіанти дій — чи залишатись їм у засідці, чи вже прийшла пора прийняти бій. Окрім того, активно використовувалася праща, що підтверджують численні знахідки снарядів для пращ — маленьких каменів, яким надано округлої форми та керамічних кульок такого ж призначення. За умов бою в хід могло йти, безумовно, і звичайне каміння.

Знахідки зброї в середньовічних кримських похованнях вкрай рідкісні, найчастіше це — випадкові знахідки, але мала кількість археологічного матеріалу — насамперед, військової спрямованості, свідчить про те, що життя на пам'ятках продовжувалася безперервно, адже нормальна життєдіяльність не сприяє подібним накопиченням. Різноманітність зброярських артефактів є віддзеркаленням мультикультурності та мультиетнічності населення Таврики, яка була об'єднана під єдиною військовою, політичною, економічною візантійською адміністрацією, християнською вірою та грецькою мовою.

Четвертий розділ **«Військово-адміністративна система, тактика та стратегія Візантії в Тавриці»** присвячено адміністративній системі, теоретизуванню щодо можливих тактичних схем бою на визначеній території, розглянуто причини підвищеної уваги візантійського уряду до Таврики і стратегічні плани імперії на період середньовіччя, а також визначена головна тактична армійська одиниця ромеїв на місцевості — варвари-федерати.

Підрозділ 4.1. *«Візантійська воєнно-адміністративна система у Криму»* висвітлює еволюцію воєнно-адміністративної системи Таврики упродовж IV — XII ст. і її відмінності від загальноімперських стандартів. Оскільки Таврика була, передусім, прикордонним районом, управління нею підлягало військовій адміністрації.

Після переходу від римської до візантійської сфери інтересів, на чолі військової гілки влади у Криму став військовий трибун (*tribunus militum*), який, у свою чергу, підпорядковувався коміту. Вірогідно, вже у третій чверті VI ст. херсонеських баллістаріїв — загонів, які, умовно кажучи, виконували поліцейську функцію, змінили частини регулярної візантійської армії, а Херсон

став центром окремого регіонального командування під керівництвом дуки (або дукса) і частиною Тавроскіфської єпархії. Про адміністрацію міст кримської Таврики в VII ст. достеменно відомо вкрай мало. Єдине, що нам відомо достеменно, це те, що Херсон, поза сумнівом, залишався під протекторатом Візантії. Щодо решти міст такої впевненості немає. Крім того, свідчення про чиновників Херсона не дозволяють простежити зміни адміністрації упродовж VII — IX ст. В історії поневірян Юстиніана II Безносого, які описані в багатьох джерелах, є відомості, що на початку VIII ст. Херсоном управляв протополіт. Це міг бути представник місцевої адміністрації, який прийшов на зміну ліквідованому дуці, щоб згодом поступитися повноваженнями колегії архонтів. Архонти в Тавриці виконували функції загального цивільного управління, що ж до військової сфери, то це питання залишається відкритим. Теоретично, архонт міг виконувати функції командира гарнізону, проте, якщо прийняти за основу кондомініум Візантії й Хозарії у Криму, договір про демілітаризацію унеможливував будь-які регулярні військові формування. В IX ст. імператор Феофіл (829 — 842), керуючись загальноімперськими політично-адміністративними настановами, створив нове військово-адміністративне формування — фему «Херсон і Клімата». На чолі новоутвореної феми став стратиг. Найважливішим завданням фем — на протипагу архотіям, які виконували здебільшого функцію цивільного управління — була організація оборони її території. Основою фемної армії являлися стратіоти — категорія людей, які мали земельні наділи і водночас мали служити в армійських лавах. У другій половині X ст. адміністративно-територіальний поділ знову зазнав змін. За даними печаток, області південно-західної Таврики, які входили у фему, утворили окремий округ — турму Готії і фему «Боспор». Дещо пізніше, у написі 1059 р. з'являється також і стратиг Сугдеї. Основну військову функцію відтепер несли не землевласники-стратіоти, а експедиційні армійські корпуси (тагми) і найманці. Основне керівництво здійснював стратиг, якого призначав імператор. Колегія архонтів збереглась і після створення феми — вони згадуються в «Тактиконі Успенського» разом зі стратигом Кліматів, і це доволі нетипово для інших провінцій Імперії ромеїв. Вірогідно, фемний устрій змінив катепанат. У XI ст. катепан — командир великого армійського підрозділу, якому були підлеглі збройні сили кількох округів. Джерела не дають нам яких-небудь підказок щодо великого військового формування того часу в Тавриці, проте теоретично, це могло бути об'єднання контингентів фем Херсона, Сугдеї та Боспора під керівництвом катепана. Аналогією в цьому випадку слугує катепанат Італії, який зводив разом феми Лангобардії, Лукані та Калабрії.

Отже, використовуючи одночасно дані письмових джерел, сфрагістики й археології, можна простежити еволюцію візантійської військово-адміністративної системи з часів раннього середньовіччя й до кінця XI — початку XII ст. і констатувати, що вона розвивалася за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту — такі як архонти-«довгожителі».

Підрозділ 4.2. «*Стратегічні плани імперії*». Візантійська концепція війни, абсолютно особлива й новітня, розвинулася до кінця VI ст. у справжній «оперативний кодекс». Початком тут слугувало уявлення про неможливість вирішальної перемоги — на противагу головній військовій цілі раних римлян, а згодом — Наполеона, Клаузевиця і їх наступників, включно з нашими сучасниками. Роль Таврики у «великій стратегії» Візантії полягала зовсім не в бойовій потужності її населення. Близькість до степу, торгові зв'язки з різними державами упродовж усього середньовіччя дозволяли підданам імперії займатися найбільш потрібною справою — збором інформації, розвідкою. Така функція насамперед надавалася стратигу Херсона. За словами Ніколая Містика, стратиг збирав і відправляв до столиці відомості про переміщення і плани сусідів імперії. Поза сумнівом, що інші чиновники, купці, гарнізонні командири мали на меті таку ж саму ціль.

У стратегічному плані, для другої половини V — першої половина VI ст. є характерним прагнення Візантії закріпитися в гірській частині півострова та на узбережжі. Наприкінці VII — VIII ст. основним завданням стає збереження рівних взаємин із Хозарським каганатом. У другій половині X — першій половині XIII ст. (третій період) Візантія укріплює свої позиції на Кримському півострові, щоб остаточно втратити їх після 1204 р., поступившись Трапезундській імперії.

Підрозділ 4.3. «*Тактична сила ромеїв у Тавриці — федерати*» розкриває специфіку візантійської воєнної справи у Криму й передусім — геній візантійського воєнного мистецтва, який полягав у тому, що оборона кордонів, ведення безпосередніх воєнних дій у Тавриці покладалася на плечі федератів — союзників. Міське населення, таким чином, повинно було забезпечувати виключно поліцейську місію, а також, у разі прямої загрози — забезпечити визначену кількість ополчення, постачати припаси, слідкувати за збереженістю фортифікаційних укріплень та організувати безпечний відхід цивільного населення найближчих поселень. Саме тому основні знахідки зброї, оборонного спорядження, обладунків та решти супутніх воїнам речей мають прямі або дотичні аналогії з кочівницьким світом — на ранньому етапі із сарматами, пізніше — аланами, болгарами, готами.

Стратегія вимагала насамперед міцної обороноздатності територій, що потрапили під вплив. Такий захист могли надати тільки місцеві племена, що мешкали в горах, що, у свою чергу, потребувало приязних взаємин ромеїв з племінною верхівкою цих племен і лояльності останніх. Якщо порівнювати з Римською імперією, ромеї поклалися не стільки на силу зброї, скільки на різні форми переконання, щонайперше — вербовку союзників. І коли візантійцям усе ж доводилося воювати, вони намагалися не стільки знищити ворогів, скільки стримати їх: як для того, аби зберегти воєнну силу, так і тому, що теперішній ворог завтра може стати союзником.

У підрозділі 4.4. «*Специфіка ведення сухопутної війни*» надається характеристика загальноприйнятим в імперії прийомам ведення бою на суші. Оскільки ми не маємо докладних описів битв, що відбувалися на території Таврики, то можемо у такому разі користуватися військовими настановами

візантійських теоретиків. До таких джерел належать трактати Прокопія Кесарійського, «Тактика Лева», «Стратегікон Маврикія», «Стратегікон імператора Нікіфора» тощо. З аналізу цих та інших студій, можна зробити висновок, що тактичні побудови цілком вільно можна екстраполювати й на топографічні умови Криму. Знайомство візантійців із гунським композитним луком повністю змінило роль лучників у військових побудовах. Відтепер їм відводилась основна роль, поруч із важко озброєними катафрактаріями. І якщо в Тавриці, найімовірніше, існували підрозділи легкої кінноти, то лучники мали величезну перевагу над будь-яким іншим супротивником. Використовуючи природні умови вузьких гірських проходів, укріплених додатково клейсурами, невеликий загін міг би стримувати супротивника стільки, скільки потрібно, використовуючи силу тяжіння й нав'язуючи свої умови бою. Окрім того, з воєнних трактатів випливає, що інститут найманців та союзників-федератів переважно германського походження був загальноприйнятим, а в доюстиніанівський час навіть становив основу імперських регулярних частин. До складу військ Візантійської імперії було включено безліч народів, кожен із яких робив свій внесок в загальну військову систему. Після утворення фем, військові загони здебільшого почали формуватися із місцевих жителів-стратіотів, проте інститут найманців продовжував існувати. У X ст. у Візантійській імперії вводиться феодальний порядок набору в армію. Знову зростає роль найманців: норманів, русичів, вірменів, грузинів, арабів. Така структура проіснувала аж до падіння імперії.

Підрозділ 4.5. «Тактика проведення боїв на морі». Згідно з військовою доктриною Візантії, найбільша увага у країні традиційно приділялася флоту. Проте, тут варто зауважити, що незважаючи на стратегічне положення Херсона й наявність зручної гавані, переконливих свідчень про базування тут військового флоту наразі немає, місто приймало тільки торгові кораблі, пристосовані для каботажного плавання. З іншого боку, брак подібних доказів може бути пов'язаний з несприятливими умовами Евксінського Понту (Чорного моря): можливість здійснювати морські подорожі лише протягом півроку, «рвана» берегова лінія з безліччю рифів і підводних каменів.

Незважаючи на це, існує вірогідність, що Карантинна бухта сучасного Севастополя принаймні якийсь час використовувалася як база чорноморської ескадри. Це підтверджують знахідки молівдовулів воєначальника (топотіріта) імператорського флоту Адріана та інших візантійських друнгаріїв (морських командирів). Підняті з дна Карантинної бухти молівдовули стратигів Сицилії, Еллади та Фессалонік вказують на періодичне перегруповування сухопутних військ імперії, ротацію їхнього командного та рядового складу, яка здійснювалася транспортними кораблями флоту.

Про морські бої, що точилися біля Кримського узбережжя, дізнаємося здебільшого зі згадок у писемних джерелах про слов'ян. Звістки про появу флоту русів у Чорному морі подають Хроніка життя святого Георгія Амастрідського, написана не пізніше 842 року, давньогрецька Хроніка життя святого Стефана Суроського, опис походу Володимира Великого на Корсунь. Іншим доказом того, що оборона берегів у Тавриці існувала, слугують знайдені

в Балаклаві залишки металльної машини типу требуше. Відомо, що іноді каменемети встановлювали й на кораблі, використовуючи їх під час облоги та штурмів прибережних фортець типу Чембало. У такому разі могла розігратися «гарматна дуель» між каменеметами на вежах і на кораблях. Приклад цього — штурм хрестоносцями Константинополя 1204 року.

Проте, незважаючи на існування оборонних тактичних побудов захисту прибережної зони Криму, безсумнівно, найбільша увага військової верхівки ромеїв була прикута до степової загрози.

У **Висновках** узагальнено результати проведеного дослідження, викладено основні положення, які виносяться на захист.

— *Історіографія воєнного мистецтва Візантії в Тавриці* різноманітна, проте безсистемна. Деякі аспекти — такі як дослідження фортифікаційних споруд великих опорних пунктів освітлені досить всебічно. Інші важливі питання розглянуті фрагментарно і важко позбавляються від міфів, що були започатковані ще першим поколінням дослідників — починаючи з XVIII — XIX ст. і, подекуди майже без змін, були перенесені у студії більш пізніх авторів. Серед таких, зокрема, думка про зубожілість середньовічних міст, про безроздільне панування хозарів, а також — про схильність херсонеситів до сепаратизму. Тільки в останні десятиріччя ці усталені міфологеми почали піддаватися конструктивній критиці, й наразі ми можемо побачити перегляд багатьох усталених питань, що, беззаперечно, відкриває нові горизонти перед сучасними дослідниками.

— *Сучасний стан джерельної бази*. Історія розвитку воєнного мистецтва візантійців на теренах Північного Причорномор'я, його вплив на адміністративний та політичний устрій таврійських міст; заснування та занепад військово-інженерних комплексів у Криму; питання федератів-союзників у гірському та прибережному Криму знайшли віддзеркалення у свідченнях середньовічних авторів, епіграфічних, сфрагістичних та нумізматичних джерелах. Наявна джерельна база дозволяє створити більш-менш цілісну картину розвитку воєнного мистецтва візантійської Таврики VI — XII ст.

На даний момент, мусимо зазначити, що дослідження воєнної справи візантійської Таврики епохи середньовіччя носять фрагментарний характер. Найбільш розробленою частиною цієї теми є розвиток фортифікаційних комплексів у Криму. Історіографія даної теми є досить розгалуженою, існує велика кількість праць, присвячених як окремим пам'яткам оборонної архітектури, так і загальним питанням.

Основним джерелом для вивчення конкретних питань розвитку воєнного мистецтва у Криму залишаються археологічні джерела. Досить інформативними є також матеріали, що дає нам сфрагістика та нумізматика, дані яких дозволяють реконструювати військово-адміністративну структуру і її еволюцію в Тавриці.

— *Будівнича діяльність Візантії у Криму*, як було вже зазначено вище — найбільш досліджений аспект, що зумовлено, насамперед, наявністю багатьох збережених до нашого часу середньовічних споруд оборонного характеру. На їхньому будівництві певним чином відобразився і складний процес формування

феодалних відносин і державні утворення на території півострова. Дані архітектурно-археологічного дослідження пам'яток дозволяють охарактеризувати деякі конкретні прояви цього процесу й розробити типологію укріплень, які виникли в різний час і відрізняються плануванням, архітектурою побудов і фортифікацією.

Можемо констатувати, що в Тавриці був зведений потужний військово-інженерний рубіж, якому було притаманне дотримання принципів науковості та системності, з урахуванням останніх надбань римської та візантійської теорії. Всі оборонні об'єкти були споруджені в чіткій відповідності до вимог античних наукових трактатів. Зведення прикордонних фортець у горах Таврики, на які покладалося завдання захисту мирного населення та накопичення запасів на випадок війни, проводилося відповідно до вимог імператора Маврикія Тиверія, а проблема забезпечення цих укріплень водою вирішувалася за рекомендаціями римського теоретика Флавія Венеція Рената.

Модифікаційна гнучкість візантійського військового будівництва проявлялась у використанні різноманітних технічних прийомів та будівельних ресурсів, що дозволяло пристосовуватися до конкретних умов місцевого ландшафту. Унаслідок низки масштабних будівельних заходів візантійська інженерна оборона набула ешелонованої структури, передовий рубіж якої становили клейсури та опорні фортеці в горах, а тилловий рубіж — оборонні комплекси приморських міст і фортець.

Візантійці без ентузіазму підходили до побудови нових укріплень, йшли на такий крок тільки за найбільшої необхідності — як-от нагальна потреба показати своїм союзникам своє піклування про них і звести «довгі» юстиніанівські стіни навколо країни готів. У решті випадків, ромеї використовували грецькі та римські укріплення, займаючись тільки необхідним ремонтом, або прибудовами нових стін до тих, що вже існували. Також активно використовувався природний чинник — ущелини та важкодоступні гірські плато, яких у Криму було вдосталь. Всі сліди будівельної діяльності добре простежуються археологічно, тільки «довгі стіни» до нашого часу не збереглися.

— *Зброя таврійських військових контингентів.* Знахідки зброї в середньовічних кримських похованнях вкрай рідкісні, найчастіше це — випадкові знахідки. Різноманітність зброярських артефактів є віддзеркаленням мультикультурності та мультиетнічності населення Таврики, яка була об'єднана під єдиною військовою, політичною, економічною візантійською адміністрацією, християнською вірою та грецькою мовою.

Основною наступальною зброєю, яка визначає й тактичні побудови в умовах гірської місцевості, авторка вважає композитний лук, який трапляється в різних поховальних комплексах кримських гірських пасм. Саме навісна стрільба, імовірно за все, була найефективнішим варіантом ведення бою в подібній місцевості — аналогії цьому можна побачити в ромейських трактатах. Окрім того, можна впевнено констатувати використання прямих обоюдогострих мечів різних типів, щитів, круглої чи овальної форми, кинджалів, ножів, а також пращ. На жаль, довести використання бойових сокир

на цій території авторці не вдалося, про їх використання можна судити виключно за аналогіями з іншими територіями імперії.

— *Союзники-федерати*. Авторкою визначена головна специфіка візантійської воєнної справи у Криму. Насамперед, геній візантійського воєнного мистецтва полягав у тому, що оборона кордонів, ведення безпосередніх воєнних дій у Тавриці покладалася на плечі федератів — союзників. Міське населення ж повинно було забезпечувати виключно міліційну місію, а також, у разі прямої загрози — забезпечувати визначену кількість ополчення, постачати припаси, слідкувати за збереженістю фортифікаційних укріплень та організовувати безпечний відхід цивільного населення найближчих поселень. Саме тому основні знахідки зброї, оборонного спорядження, обладунків та решти супутніх воїнам речей мають прямі або дотичні аналогії з кочівницьким світом — на ранньому етапі із сарматами, пізніше — аланами, болгарами, готами.

— *Воєнно-адміністративна система*, яка успішно діяла на Кримському півострові, реконструюється за допомогою використання одночасно даних писемних джерел, сфрагістики й археології, з часів раннього середньовіччя й до кінця XI — початку XII ст. Авторкою зроблено висновок, що вона розвивалася за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту — такими, як тривале існування системи архонтату. Втім, херсонеські архонти здебільшого виконували незначні функції й не впливали на процес управління територією Таврики. Окрім того, авторка констатує, що єдиним містом, яке упродовж VI — XII ст. безперервно підтримувало зв'язок з Імперією, був Херсон, через який Візантія утримувала свій вплив і домагалась основної своєї цілі у Криму, а саме: отримання актуальних розвідувальних даних щодо варварського світу.

Таким чином, організація та юридичний стан віддалених від Херсонесу гарнізонів також повною мірою визначався чинними на той момент законами імперії ромеїв. Етнічний же склад залишався неоднорідним, таким, що доповнювався новими елементами і вбирав їх у свою унікальну гірсько-кримську народність. Археологічні джерела також прямо вказують на певний тип населення, який складав основну силу оборонної здатності регіону — готоланів, які ще з періоду пізньої античності — раннього середньовіччя набули статусу федератів Візантійської імперії, були розселені на кордоні зі степовою зоною й становили своєрідний буфер між кочівниками та «цивілізованим світом».

Роль Таврики у «великій стратегії» Візантії полягала зовсім не в бойовій потужності її населення. Близькість до степу, торгові зв'язки з різними державами протягом усього середньовіччя дозволяли підданам імперії займатися найбільш потрібною справою — збором інформації, розвідкою.

Незважаючи на те, що пам'ятки середньовічного Криму цікавлять істориків вже майже 200 років, ситуація з матеріальними рештками воєнної історії залишається вкрай неповною. Причин цьому декілька. Це, насамперед, відсутність належної фіксації, аматорське ведення документації та неадекватне збереження об'єктів на ранньому етапі досліджень; по-друге, Друга світова

війна, під час якої відбувалося масове «зникнення» й перебазування музейних експонатів та знищення залишків оборонних споруд; по-третє, вузько спрямовані інтереси дослідників у радянські часи, коли на перший план вивчення минулого вийшли інші аспекти життя та побуту давнього населення; і по-четверте, брак належного фінансування й уваги держави до проблем збереження культурного спадку на сучасному етапі.

Іншим чинником відсутності археологічних знахідок озброєння епохи середньовіччя стало поширення християнства на теренах Північного Причорномор'я. Справа в тому, що основним джерелом знахідок такого типу є поховання, а з прийняттям християнства як основної релігії вони стають безінвентарними. Тому, на жаль, цей аспект проблеми досліджений здебільшого на порівняннях із даними настанов візантійських воєначальників і нечисленними залишками зброї.

Здобуті результати підтверджують і узагальнюють думку вітчизняних науковців про раннє входження Криму до сфери державних інтересів Східної Римської імперії, про перебування місцевого населення під перманентним політичним, ідеологічним, культурним та економічним впливом Візантії, про масштабне військове будівництво та існування регулярної системи інженерного захисту на Кримському півострові в добу середньовіччя, а також дозволяють побачити цілісну картину адаптації воєнного мистецтва Імперії до специфічних умов Північного Причорномор'я.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНО У ТАКИХ ФАХОВИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРКИ:

1. Моця К. О. Археологічні межі візантійської Таврики // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2005. — № 1 — 2. — С. 82 — 88.
2. Моця Катерина. Джерелознавчий аналіз воєнної справи середньовічної Таврики // Український історичний збірник. — Київ, 2006. — Вип. 18. — С. 21 — 27.
3. Моця К. О. Система оборони середньовічного Херсонеса в контексті візантійської військової доктрини // Археологія. Київ, 2006. — № 4. — С. 52 — 59.
4. Моця Катерина. Військова присутність Візантії у Криму: Тенденції історіографічних досліджень // Український історичний збірник. — Київ, 2015. — № 18. — С. 301 — 315.
5. Моця Катерина. Еволюція воєнно-адміністративної системи у Криму // Україна в Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — Вип. 15. — С. 55 — 67.
6. Моця Катерина. Антична спадщина у воєнному мистецтві кримської Таврики в епоху середньовіччя // Емінак. — Вип. 1 (13). — (січень — березень). Т.2. — Київ-Миколаїв. — 2016. — С. 21 — 27.

АНОТАЦІЯ

Моця К. О. Воєнне мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV — на початку XII ст.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Інститут історії України НАН України. — Київ, 2016.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу воєнного мистецтва Візантійської імперії на території Таврики з урахуванням еволюційних змін упродовж IV — початку XII ст. Використано сучасну джерельну базу. Розкрито принципи організації та функціонування оборони морських та сухопутних кордонів Південного та Південно-Західного Криму. Проаналізовано комплекс озброєння, яке використовувалось у данному регіоні, проведено його класифікацію, надано характеристику основним різновидам озброєння. Простежено еволюцію воєнно-адміністративної системи та його кореляцію з загальноімперським управлінським апаратом. Визначено основні стратегічні плани Візантії в Тавриці і їх зміни протягом означеного хронологічного періоду. Виокремлено основну тактичну силу регіону — союзників-федератів.

Ключові слова: Таврика, Візантія, середньовіччя, воєнне мистецтво, озброєння, тактика, стратегія.

АННОТАЦИЯ

Моця К. О. Военное искусство византийской Таврики в конце IV — у начале XII в.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности) 07.00.01 — история Украины. — Институт истории Украины НАН Украины. — Киев 2016.

Диссертационное исследование посвящено комплексному анализу военного искусства Византийской империи на территории Таврики с учетом эволюционных изменений в течении IV — начала XII вв. Использована современная источниковая база. Раскрыты принципы организации и функционирования обороны морских и сухопутных границ Южного и Юго-Западного Крыма. Проанализирован комплекс вооружения, которое использовалось в данном регионе, проведена его классификация, охарактеризованы основные виды вооружения. Прослежена эволюция воєнно-адміністративной системы и ее корреляция с общеимперским управленческим аппаратом. Определены основные стратегические планы Византии в Таврике и их изменения на протяжении обозначенного хронологического периода. Выделена основная тактическая сила региона — союзники-федераты.

Ключевые слова: Таврика, Византия, средневековье, военное искусство, вооружение, тактика, стратегия.

SUMMARY

Motsia K.O. Byzantine art of war in Taurica in IV — the beginning of XII a.d.

Dissertation for scientific degree of candidat of histocal sciences in speciality 07.00.01 — History of Ukraine. — Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine. — Kyiv, 2016.

The thesis focuses on comprehensive analysis of Byzantium art of war in Taurica territory on the basis of evolutionary change in the IVth – the beginning of XIIth century A. D. It was found that the history of Byzantine art of war on the territory of the Northern Black Sea, its impact on the administrative and political structure of Taurica cities; establishment and decline of military engineering complexes in Crimea; the question of federates-allies in the mountain and coastal Crimea is reflected in the testimony of medieval authors, epigraphic, numismatic and sphragistic sources. The main sources for the study of specific questions of military art remains Crimean archaeological sources. Historiography of martial art of Byzantium in Tauris is varied, but not systematic. In recent decades, these established myths began to be subjected to constructive criticism and now we can see that much of them were reviewed that undoubtedly opens up new horizons to modern researchers and has created a new pleiad of scientists .

The problem of the Byzantine builders in the Crimea has been widely discussed . We can state that the powerful military-engineering milestone was elevated in Taurica. The main characteristic of which was inherent respect for the principles of science, modification and system flexibility, with the latest achievements of Roman and Byzantine theory and using of features of the local topography.

Findings of weapon in medieval Crimean burials are extremely rare, mostly they are accidental . A variety of gun-making artifacts is a reflection of multiculturalism and multyethnicism of Tauric population. Author believes that the main offensive weapon that also determines the tactical constructions in mountainous terrain was composite bow that occurs in various burial complexes of Crimean mountain ranges.

The basic specificity Byzantine military affairs in the Crimea was made definite. The defense of the borders, conducting direct military operations in Tauris relied on lies heavy on federates - allies. That is the reason why the main findings of weapon, defensive equipment, armor and other items are directly related or tangentially similar to nomadic world at an early stage of the Sarmat time and later at Alans, Bulgarians, Goths period.

Military and administrative system, which has successfully operated on the Crimean peninsula were developing, keeping little local color elements - such as the long existence of arhonary. However, Chersonesian archons mostly performing minor

functions and do not affect the management over area of Tauris. In addition, the author states that the only city which continuously liaised with Empire for VI - XII was Kherson, through which Byzantium kept its influence and its main objectives sought in the Crimea - namely, to date intelligence over the barbaric world.

Taurica's role in "macro strategy" of Byzantium was not in combat powers of its population. Nearness to the steppe, trade relations with different countries throughout the Middle ages allowed to empire citizens do the empire most necessary thing - gathering information, scouting and intelligence.

Despite the fact that the monuments of medieval Crimea interest historians for nearly 200 years, the situation with the material remains of military history remains very incomplete. The reasons for this are several. This is primarily the lack of adequate fixation, amateur documentation and inadequate preservation of subjects on early stage of studies; Secondly, World War II, during which held a massive "disappearance" and relocation of museum exhibits and destruction of the remains of fortifications; Thirdly, narrowly focused interests of researchers in Soviet times, when the main priority of study took other aspects of life of old people; and fourthly, the lack of proper funding and government attention to the problems of preservation of cultural heritage today.

Another factor in the lack of archaeological finds of weapons of the Middle Ages is the spread of Christianity in the territory of the Northern Black Sea. The fact that the main findings of this type are the burials they become empty for artifacts with adaptation of Christianity as the main religion. So, unfortunately, this aspect of the problem studied mostly on comparisons with data written guidelines Byzantine generals and a few weapon remnants.

The obtained results confirm and summarize the opinion of national scientists of the early entry of Crimea into the sphere of state interests of the Eastern Roman Empire. It also states that local population stays under permanent political, ideological, cultural and economic influence of the Byzantine Empire. The massive military construction and existence of a regular system of engineer protection on the Crimean peninsula in Middle Ages. And we can see a complete adaptation of martial arts of empire to the specific conditions of the North Black Sea coast.

Keywords: Taurica, Byzantine, medieval, art of war, weapons, tactics, strategy.